

ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI COĞRAFYASINDA İSLÂMÎ İLİMLER

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

Arş. Gör. Ahmet SAYAR

Arş. Gör. Berna KAVUK

Arş. Gör. Sümeyye KILAÇ

İstanbul, 2019

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-605-7619-70-9

Sertifika No: 17576

Kitabın Adı

Abdülhamid Dönemi
Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler

Editörler

Prof. Dr. Hidayet AYDAR
Arş. Gör. Ahmet SAYAR
Arş. Gör. Berna KAVUK
Arş. Gör. Sümeyye KILAÇ

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Yayına Hazırlayan

Hüseyin KAHRAMAN

Kapak & Mizampaj

Halil YILMAZ

Elektronik Kitap

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarnesriyat.com.tr siparis@ensarnesriyat.com.tr

MEHMED AKİF'İN DİN TASAVVURU VE KUR'AN ANLAYIŞINDA MENAR EKOLÜNÜN ETKİSİ

Rukiye HACİBEKTAŞOĞLU*

GİRİŞ

Mehmed Akif Ersoy (1873-1936) namıdiğer milli şairimiz, hem fikri hem siyasi olarak bir buhran döneminde yaşamış, yaşadığı çağın sorunlarına karşı gerek kalemiyle gerek tüm benliği ile mücadele etmiş bir ilim adamı, düşünür ve aktivisttir. Bu çalışma Mehmed Akif'in genelde din tasavvuru özelde Kur'an yorumunda Menar ekolünün etkisinin olup olmadığı tespit etme gayreti ile kaleme alınmıştır. Zira bu konuda Sezai Karakoç gibi bazı yazarlar Mehmed Akif'in ilmi duruşunun kendisine has ve halktan mülhem olduğunu dile getirmişse de bazı yazarlar aksine bu etkinin yoğunluğunda ısrarcı olmuşlardır. Bunu tespit etmek için Mehmed Akif'in hayatı ve eserlerinin incelenmesi çalışmanın sınırlarını aştığından bu hususlara değinilmeden doğrudan onun Kur'an ve din yorumu üzerinde durulacaktır. Hususiyetle Safahat'taki mensur eserleri ile Sebilü'r Reşad ve Sırat-ı Müstakim'deki manzum eserleri ve çevirileri incelenmiştir. Mehmed Akif hakkında doğrudan konumuzla ilgili yazılan makale ve tezler ile çok sayıda tebliğ metni de ikincil derecede taranmıştır. Mehmed Akif'in din ve Kur'an yorumu anahatlarıyla ortaya koyulduktan sonra Menar ekolü kısaca tanıtılmış, Mehmed Akif ile ortak noktaları tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. MEHMED AKİF'İN DİN VE KUR'AN YORUMU

Mehmed Akif'in Kur'an ile çok sıkı bir ilişkisi bulunmaktadır. Kendisi yirmi yaşında Kur'an'ın tamamını ezberlemiş ve hayatı boyunca da Kur'an'ı anlama ve anlatma gayretinde bulunmuş, ömrünün son yıllarını ise Mısır'da Kur'an tercümesi ile meşgul olarak geçirmiştir.¹ Kur'an hayatının sadece aksiyonel/pr-

* Arş. Gör, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Tefsir Anabilim Dalı.

Marmara Üniversitesi, Tefsir Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. e-posta: rukiyebekci@gmail.com

1 Detaylı bilgi için bkz. Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2018), 3-17

tik boyutunun değil düşünsel/fikri boyutunun da bir parçası olduğundan şiirlerinde de sık sık ayetlere yer vermiştir:

*“Leyse li’l-insani illa ma sea” derken Huda;/ Anlamam hiç meskenetten sen ne beklersin daha?”*²

*“Sensin yaratan, başka değil zulmeti nuru;/ Sensin veren ilham ile takvâ-yı, fücûru!”*³

*“Kul hüva’llahu ehad” zemzemesinden inler;/ Sen bu coşkunluğa istersen inan, hepsi yalan,”*⁴

Din ve dini yaşama ise onun için entelektüel düşünme ve çalışma alanı olmaktan çok bir yaşama alanı olmalı ve hayatın her alanına hükmetmelidir. Dolayısıyla Mehmed Akif geri kalmanın ve dünyada perişan olmanın nedenini; insanların din ile bağlarının kopması ve Kur’an’ı sadece yüzünden okuyup geçmek; manasını düşünüp hayata uygulamamak olarak göstermektedir. Nitekim kendisi Kastamonu’daki vaazlarından birinde bu görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: *“Evet, bizler şimdiye kadar Kitabullah’ı tedebbür ede ede, yani her sayfasındaki, her ayetindeki hükümleri, ibretleri her birimiz kendi ilmi, kendi idraki derecesinde anlamak isteye isteye okusaydık İslâm âlemi hiçbir zaman böyle perişan olmazdı.”*⁵

Safahatta ise şu mısraları halkın Kur’an ile ilişkisinin kuru ezberi tekrardan ibaret olup ölümlere okunan bir kitap şekline dönüştüğünü ve kimsenin onu anlayıp yaşama gayretinin olmadığına dair bir serzenişine tanıklık eder.

İbret olmaz bize, her gün okuruz ezber de!/ Yoksa, bir maksad aranmaz mı bu ayetlerde?

Lafzı muhkem yalınız, anlaşılan, Kur’an’ın:/ Çünkü kaydında değil, hiç birimiz mananın

Ya açar Nazm-ı Celil’in, bakarız yaprağına;/ Yahud üfler geçeriz bir ölü-nün toprağına

*İnmemiştir hele Kur’an, bunu hakkıyla bilin,/ Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için!*⁶

2 Ersoy, *Safahat*, 23.

3 Ersoy, *Safahat*, 16.

4 Ersoy, *Safahat*, 351.

5 Mehmed Akif Ersoy, *Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*, Haz. A. Vahap Akbaş, (İstanbul: Beyan Yay, 2011), 486.

6 Ersoy, *Safahat*, 136.

Mehmed Akif Sebilü'r Reşad'da yayınlanan tefsir yazılarının önsözünde tefsiri İslâmi ilimlerin temel direği olarak nitelemiş, kendi tefsir yöntemini tanıtırken metodolojisini de ortaya koymuştur. Buna göre ilimlere, fene, tarihe, sosyal hayata ve günlük yaşantıya temas eden ayetler; bilgi ve rivayet bakımından analiz edilecek, açıklanacak ancak i'rap ve cümle tahlillerine değinilmeksizin ayetlerin mesajları öne çıkarılacaktır. Bundan başka Akif, tefsir yazılarının amacını tefsir ilminin ihyası ve Kur'an'ın tamamen anlaşılmış olduğu fikrini kırma düşüncesi olarak açıklamıştır.⁷ Yani teorik bilgilere boğulan tefsir ilmini ameli/pratik fayda açısından yeniden kurgulamayı hedeflenmiştir. Buradan hareketle Akif'in tefsiri nazari bir ilim olarak değil toplum için faydalı, amelî bir ilim olarak tasavvur ettiği düşüncesi ortaya atılabilir. Nitekim Akif'in tefsir yazıları incelendiğinde bu düşüncesi açık bir şekilde görülmektedir. Bu duruma; savaşta olan bir toplum için günlük hayata en çok hitap eden cihad, şehitlik gibi muhtevası olan ayetleri; (Bakara/154, Al-i İmran/200), birlik-beraberliği; (Bakara/103, Enfal/25-46, Ra'd/11, Hucurat/10,13, Saff/2-4) tevekküllü ve azimli olmayı, çok çalışmayı emreden ayetleri (Al-i İmran/159, Ankebut/69) özellikle seçerek tefsir etmiş olması örnek olarak gösterilebilir. Bunlara ek olarak yine Akif'in zihninde sorun olarak gördüğü diğer konulardan taklitçiliği, düşünmemeyi eleştiren, (Bakara/170) bireysel sorumluluğu vurgulayan (Maide/105) ve İslâm'ın akıl dini olduğunu ispat eden (Yusuf/105) ayetleri tefsir etmiş olması da dikkat çekmektedir.

Mehmed Akif'in dini düşüncesinde en fazla öne çıkan fikir vahdet-birlik konusudur. Akif gerek düzyazılarında gerek tefsir yazılarında gerekse vaazlarında geçmişte olduğu gibi Müslümanların bir ve birlik olmaları gerektiğini vurgulamış, kavmiyetçilik düşüncesinin dinde yeri olmadığını sık sık altını çizmiş ve bu konuda halkı aydınlatmayı, uyarmayı da kendisine bir vazife addetmiştir. Bu konu Mehmed Akif'in bilhassa tefsir yazılarında ve vaazlarında daha çok ön plana çıkmaktadır. Mesela; Hucurat suresi 10. ayetin tefsirinde: “*Ey cemaat-ı Müslimin, bilmiş olunuz ki Müslümanlıkta kavimcilik yoktur.*”, Mücadele suresi 20-21. ayetlerin tefsirinde “*Ey cemaat-ı Müslimin, siz ne Arapsınız, ne Türksünüz, ne Lazsınız, ne Çerkezsiniz! Siz ancak bir milletin fertlerisiniz ki o büyük millet de İslâm'dır. Müslümanlığa veda etmedikçe kavimcilik iddiasında bulunamazsınız.*” ve Al-i İmran suresi 103. ayetin tefsirinde “*Müslümanlık ırk, renk, lisan, çevre, iklim itibarıyla birbirine büsbütün yabancı unsurları aynı milliyet altında toplayan yegâne bağ iken; hele biz Osmanlılar için dünyada bu bağa dört elle sarılmaktan başka selamet yokken; şu son senelerde çıkardığımız kavimcilik, ırkçılık gürültülerine şaşmamak elden gelmez!*” şeklinde vaaz ve nasihatlerde bu-

7 Ersoy, *Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*, 285-286.

lunmuştur.⁸ Ayrıca Bayezid Kürsüsündeki vaazında da: “*Şimdiki felaketin sayısız sebepleri vardır ki en birincisi kavimcilik yüzünden meydana alan bölünmedir.*” demiştir.

Akif İslâm birliği düşüncesini Ensar-Muhacir kardeşliği, Evs ve Hazrec kabilelerinin arasında kan davası varken tekrar kardeş olmaları ve Müslümanların bu birliktelikleri sayesinde İslâm nurunun dünyayı aydınlatmış olması gibi somut örnekler üzerinden sık sık tekrarlamıştır. Ayrıca İslâm’ın cemaat ruhuna verdiği önemi de namaz, hac, zekât gibi ibadetlerin her birinin sosyal yönleri olduğunu hatırlatarak vurgulamıştır.

Akif’in dini düşüncesinde İslâm birliği kadar ilim ve bilginin yaygınlaştırılması ile cahilliğe ve din adına uydurulmuş hurafelere karşı savaş açmanın gerekli olduğu fikri de çok önemli bir yer tutar. Makaleleri içinde “Eski Müslümanların İlme Hürmeti” adlı yazısında İslâm tarihinde ilme ve âlime verilen değeri ele almıştır. Sırat-ı Müstakim’deki bir yazısında ise “*Ah ne yazık ki hacılarımız içinde Medine’de Peygamber yatıyor, Kabe’de Allah diyenler bile var!*”⁹ ifadesiyle dinin en önemli farızasını yerine getiren Müslümanların bu ibadetin bilincinden mahrum olduklarından ve en temel dini bilgilerinde bile büyük hatalar olduğundan bahsetmiştir. Şair;

Öyle bir kavm ki Aşık Ömer’i ezberler/Sonra Kuran’ı sıkılmaz da yüzünden heceler/

Öyle bir kavm ki Köroğlu’na peygamber der/Sonra Peygambere binlerce hata nisbet eder/

Öyle bir kavm ki tahsili tanır da bi’dat/ Kara cahilliğe sünnet gibi eyler hürmet/¹⁰

Hersekli Arif Hikmet’e yazdığı şiirin bu dizelerinde de halkın bir kesiminin temel dini bilgilerindeki eksikliği son derece açık bir üslupla dile getirmiştir.

Bu hususa bir başka örnek de “Koleraya Dair” yazısında hastalığın yayılmasına karşı parayla hafızlar tutulup hatimler devrettirilmesi önerisine şiddetle karşı çıkması ve “*Herkesçe ma’lûm olan bu hakâyıkı tekrardan maksadımız okumakla, üflemeyle hastalık müdâvâtına kalkışmak zannedildiği gibi dindârâne bir usûl olmadığını, bizim dinimize asla böyle bir şey sığmayacağını söylemek-*

8 Benzer ifadeler için bkz. Enfâl Suresi 25-46. ayetlerin tefsiri.

9 Sıratı Müstakim Mecmuası, Haz. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Cilt 4 Sayı 79 – 104 10 Mart 1910 – 01 Eylül 1910), 290.

10 Ersoy, *Safahat*, (İstanbul: İz Yay. 2009), 578-579.

tir.” demiş olmasıdır.¹¹ Buna paralel olarak Fatih Camii’ndeki vaazında Mehmed Akif; dünyanın da dinin de ancak eğitimle, ilim ve irfan ile mamur olacağını ifade etmiştir.¹² Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür çünkü Akif’in pek çok yazısında farklı bağlamlarda dini ve dünyevi cehalet, eleştirilerinin hedefi olmuştur. Umacılar, hurafeler, şeriatın yanlış anlaşılacak her yenilikte, insanların yararına olacak her işte adeta bir hortlak gibi tasvir edilip halkın korkutulması için malzeme edilmesi şairin en çok mücadele ettiği konulardandır. Nitekim Akif, şeriatın aklın karşısı gibi konumlandırılmasına şiddetle karşı çıkmış İslâm’ın akıl-fıtrat dini olduğu ve ilerlemenin karşısında olmadığı fikirlerini yinelemiştir. Akif’e göre Hristiyanlar dinlerini terk ederek ilerlemenin yolunu bulmuşlarken Müslümanlar tersine dinlerini terk ettiklerinde gerilemeye başlamışlardır.

Akif’in üzerinde durmuş olduğu bir diğer konu da Müslümanlarda oluşan yanlış tevekkül ve sabır anlayışıdır. Bu durumu sık sık eleştirmiş ve İslâm’ın çalışmaya ve gayrete yönelik mesajlarını sürekli ön plana çıkarıp tembellik ve ümitsizliğe kapılmanın yanlış olduğunu söylemiştir. Al-i İmran suresi 159. ayetin tefsirinde tevekkülü; meşru bir gayeye; meşru bir maksada doğru yürürken hiç fütür getirmemek, İlahi yardımın tecellisinden emin olarak durmadan ilerlemek olarak tarif etmiş ve bu tanıma göre azim ile tevekkülü yan kavramlar; tembelliği ise bunların zıddı bir kavram olarak ele almıştır. Zira Müslümanlar ona göre çalışmayı ve azmi terk ederek yaşadıkları sefalet, miskinliğe katlanmayı tevekkül zannetmişler ve bu durumu kaderleri olarak sineye çekmişlerdir. Bunun altında da hem yanlış konumlandırılan tevekkül ve kader anlayışı hem de gelecekte ve Allah’tan ümidi kesme gibi telakkiler bulunmaktadır ki Akif her iki yaklaşımı da ele almış ve tevekkülün doğru tanımını yapıp ümitsizliğin dinde haram olduğuna dair tefsir yazıları kaleme almıştır. Tüm bunları; halka geleceğe ümitle bakıp çalışma azmi kazandırma, milli uyanışı sağlama hedeflerine müteallik olarak yapmış olduğuna şüphe yoktur.

Şair bu konularda düz yazılarında zikredilen görüşlerini Safahatta şu mısralar ile özetlemiştir:

“O ihtişamı elinden niçin bıraktın da/Bugün yatıp duruyorsun ayaklar altında/

’Kadermiş!’ Öyle mi? Haşa, bu söz değil doğru/Belanı istedin, Allah da verdi... Doğrusu bu/

11 Sıratı Müstakim Mecmuası, Haz. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Cilt 5 Sayı 105 – 130 08 Eylül 1910 – 02 Mart 1911), 162.

12 Ersoy, *Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*, 420.

Taleb nasılsa, tabi'i netice öyle çıkar/Meşiiyyetin sana zulmetmek ihtimali mi var/

“Çalış!” dedikçe Şeriat çalışmadın durdun/Onun hesabına birçok hurafe uydurdun!//

Sonunda bir de “tevekkül” sokuşturup araya/Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya.”¹³

Bu yanlış yaklaşımların düzeltilmesi için Akif’in düşüncesine göre halkın aydınlatılması gerekir ki bunda da vaizlere düşen rol çok büyüktür. Akif “*Câ-miler efkâr-ı milleti tenvîr için ne müsâid yerlerdir.*” derken halka masal (isra-iliyyat) anlatan vaizleri kıyasıya eleştirmiş ve öğretmen olacak kişilerin birçok sınava tabi tutulduğunu oysa vaizlerin görevi daha mühimken bu vazifeye gelen kişilerin yeterli vasfa sahip olmadığını belirtmiştir.¹⁴

Akif, düzyazılarında ve vaazlarında İslâm’ın ilk ve gerçek şeklinin sahabe devrinde yaşandığını vurgulamıştır. Fatih Camii’ndeki vaazında sahabenin İslâmiyet’ten önce karanlık bir cehalet içindeyken İslâm’ın onları terbiye ettiğini ifade etmiş ve İslâm’ın gerçek şekline ancak eğitim ve ilimle tekrardan ulaşılabileceğini söylemiştir. Yine bir yazısında Batılıların en büyük hatasının İslâm’ı bugünkü Müslümanların haline bakarak yargılamaları olduğunu İslâm’ın aslının ise sahabe neslinde ve peygamber döneminde olduğunu belirtmiştir.¹⁵ Akif bu görüşlerinin sonucu olarak yaşanan devirle İslâm’ı buluşturma fikrini benimsemiştir. Özellikle dillere pelesenk olmuş ifadesi ile ilhamı Kur’an’dan alıp asırla İslâm’ı buluşturmak....

“En büyük fazılınız: Bunların asarından/Belki on şerhe bakıp, bir kuru ma’na çıkaran/

Yedi yüz yıllık eserlerle bu dinin hala/İhtiyacını kabil mi telafî? Asla/Doğrudan doğruya Kuran’dan alıp ilhamı/Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm’ı/

Kuru da’va ile olmaz bu fakat ilm ister/Ben o kudrette adam görmüyorum, sen göster/

Koca ilmiyeyi aktar da bul, üç tane fakih/Zevk-ı fikhisi bütün, fikri açık, ruhu nezih/

¹³ Ersoy, *Safahat*, 209.

¹⁴ Sıratı Müstakim Mecmuası, Haz. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Cilt 4 Sayı 79 – 104 10 Mart 1910 – 01 Eylül 1910), 290.

¹⁵ Sıratı Müstakim Mecmuası, Haz. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Cilt 5 Sayı 105 – 130 08 Eylül 1910 – 02 Mart 1911), 37.

Sayırsız hadise var ortada tatbik edecek/Hani bir tane usul alimi, yahu bir tek?''¹⁶

İşte Safahatta bu düşüncelerini dile getirirken önce medreselerde var olan eğitim sistemini, usulünü eleştirmiş ve yedi yüz yıllık eserlerden çağın ihtiyacını karşılamamanın mümkün olmayacağını, hele de bunun ancak şerhlere bakarak anlam çıkarabilen yaratıcı zekâdan yoksun, idraki düşük ilim adamlarınca hiç yapılamayacağını vurgulamıştır.

İslâmi düşüncenin modern tarzda yeniden yorumlanmasını savunan Akif'in düşünceleri çift boyutludur. Şöyle ki modern İslâm algısı için ictihada, akla, tefekküre, ıslaha vurgu yapmışken, diğer yandan klasik din algısı ile mücadele etmek için de taklit, bidat, hurafe vb. toplumda karşılık bulan yanlış anlayışlarını eleştirmiştir. Dinin yeniden, güncel yorumlarının yapılması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁷

Mehmed Akif'in derdi gününün ihtiyaçları ile İslâm ruhunu, özünü Kur'an'ı buluşturmaktı... Peki nasıl? Akif bunun yolunu eğitim ve ictihad olarak belirlemiştir. Bunu kim yapacak denirse Akif, Safahatta ictihadı yapacak olan kimsenin Kur'an, Sünnet, İcma'yı bilen; ihtilaflara ve devrin ihtiyaçlarına hâkim; fıkhi zekâsı üstün, açık fikirli ve her bakımdan yetkin, faziletli, ahlaklı biri olması gerektiğini açıkça ifade etmiştir.

"Düşünmüyor bu kopuklar ki: Müctehid geçinen/Zamanının olacak muktedirası irfanen/

Kitab'ı, Sünnet'i, İcma'ı sağlam anlayacak/Hilaf'ı yoklayacak, ihtiyacı kollayacak/

Ne ihtiyacı yapar, yoksa, bir alay zımmi/Kadar nasibe-i fikhisi olmayan-ümmi''¹⁸

Akif ictihad konusunda yaygın olan ve kendi ideolojisinin önünde bir engel gibi duran 'ictihad kapısının kapalı olduğu' fikrini eleştirmiş ve bu kapının açılmasının cesaret ve kararlılıkla olabileceğini vurgulamıştır. Bunun için de artık teorilerle uğraşmamak, aksiyona geçmek gerekir ki Akif bunun çok daha önce yapılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre eğer ictihad fikri diri tutulmuş olsaydı medeniyet ile din birbirine paralel şekilde gelişecek birbirleri ile çatışıyor algısı oluşturulamayacaktı.

16 Ersoy, *Safahat*, 348.

17 Yasin Beyaz, "Mehmed Akif'in Safahat'ında Dini ve Siyasi Eleştiri" *Yalova Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Altı Aylık Hakemli Dergi*, 1, (Temmuz-Aralık 2015), 93.

18 Ersoy, *Safahat*, 219.

*“Omuzlayıp biraz Bab-ı ictihadı hemen/Kırılmadan açılır şey değil, kilid müdhiş!/
Gelin, omuzlayalım... Bir omuzlamaktadır iş/Cesaretin medeni şekli işte böyle olur/
Uzun düşünmeye gelmez, kararımız bozulur/ Şüveyş’i yardı herif ... Akdeniz’le Şab Denizi/
Bitiştii. Öyle ya, bizler de kendi fikrimizi/Çıkarmış olsaydık eğer, şimdi kuvveden fiile/
Kucaklaşıp medeniyetle din tamamiyle.”¹⁹*

Akif’in din yorumunda öne çıkan bir diğer husus ahlaklı yaşama vurgusudur. Dinin, ahlakla kaim olduğu fikrini ve Müslümanların bu konuda dikkatli olmaları gerektiğini hem Safahat’taki şiirlerinde hem de vaazlarında sık sık yinelemiştir. Nitekim ona göre ahlaki faziletler Allah korkusundan kaynaklanır. Allah korkusunu kaybeden milletler ise hem dinlerini hem ahiretlerini hezimete uğratırlar. Safahatın farklı farklı yerlerinde bu gerçeği şu mısraları ile dile getirmiştir:

*“Fakat, ahlakın izmihlali en müdhiş bir izmihlal/ Ne millet kurtulur; zira, ne milliyet, ne istiklal/
Oyuncak sanmayın! Ahlak-i milli, ruh-i millidir/ Onun iflâsı en korkunç ölümdür: Mevt-i küllidir/
Olur cem’iyyet artık çaresiz parnal-i istila”²⁰*

*“Bir halas imkanı var: Ahlakımız yükselmeli/ Yoksa pek korkunç olur katmerleşip hüsrânımız/
Çünkü hem dünya gider, hem din, eğer yapmazsanız.”²¹*

Mehmed Akif’in dini düşüncesinde ilim ve bilgi kadar faaliyete de hususi bir önem atfedildiği görülmektedir. Buna göre bir olmak, cemaat ruhu ne kadar önemliyse ‘eller şehit biz gazi’ mantığından kurtulup bireysel çaba göstermek ve her bir bireyin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmesi de o derece önemlidir. Bir yazısında bunu şu şekilde ifade etmiştir: *“Bizde pek garîb, bununla beraber pek fena bir tabiat var: Mes’ûliyeti hepimize birden râci’ olması lâzım gelen yolsuzlukları, hataları ağız dolusu, sayfa dolusu muâheze etmekle vazîfemizi edâ eylemiş oluyoruz; şu hey’et-i ictimâiyyeyi teşkil eden efrâddan biri bulunmak i’tibâriyle meydanaiki fenalıklardan kendimizin de mes’ûl olduğumuzu hiç hatırlamıyoruz.”²²*

19 Ersoy, *Safahat*, 218.

20 Ersoy, *Safahat*, 245.

21 Ersoy, *Safahat*, 252.

22 Sıratı Müstakim Mecmuası, Haz. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Cilt 5 Sayı 105 – 130 08 Eylül 1910 – 02 Mart 1911), 57.

Mehmed Akif'in düzyazıları, şiir ve vaazları kadar tercümeleri de onun düşünce dünyasına ışık tutar niteliktedir. Eşref Edib onun tercümelerinin de kendi düşünce dünyasını yansıttığını söylemiş ve üstadın bu tercümelere özel bir ehemmiyet verdiğini belirtmiştir. Ona göre Mehmed Akif, fikrine uymayan eserleri tercüme etmez hatta okumazdı bile. Bu noktadan hareketle tercümeleri de onun fikirlerini yansıtmaktadır.²³

Akif'in tercüme edilecek metin seçiminde son derece titiz olduğu ve özellikle İslâm dünyasının dinî/ahlakî problemlerini ve siyasî/ictimai açmazlarını tahlil ederek çözümler sunan, yaşadıkları problemlerin üstesinden gelebilmeleri için Müslümanlara aktivist bir dünya ve ahlak görüşünü kazandırmayı hedefleyen metinleri tercüme ettiği ilk bakışta bile rahatlıkla görülmektedir. Yine Batılıların İslâm'a ve Müslümanlara yönelik tehdit ve saldırılarına cevap niteliğindeki metinlerle birlikte İslâm'ın akıl, bilim ve ilerleme gibi değerlere karşı olmadığını gösteren yazıları tercih etmiş olduğu söylenebilir.²⁴

2. MEHMED AKİF'İN DİNİ DÜŞÜNCESİNDE MENAR ETKİSİ

Akif'in dini düşüncesindeki Menar etkisinden bahsetmeden önce Klasik İslâm modernizminin önemli temsilcilerinin fikirlerine özetle değinmek yerinde olacaktır. Klasik İslâm modernizminin en önemli temsilcileri sayılan Cemaleddin Afganî (1839-1897), Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşid Rıza (1865-1935)'nin oluşturduğu düşünce sistemi en genel tabiri ile Menar ekolü ismi ile meşhur olmuştur. Burada kullanılan "İslâm Modernizmi" tabiri ise İslâmın arındırılması, öze dönüş hareketi veya daha özel tarifıyla "Kur'an ve sünnete dönme" manasında kullanılmış olup hususiyetle olumlu veya olumsuz bir çağrışım kastedilmemiştir.

Afganî'nin gerek dinî gerekse ictimai görüşlerinin temelinde Kur'an ve sünnete dönerek ilk devir İslâm'ındaki şekliyle bi'dat ve hurâfelerden arındırılmış "saf İslâm"a yönelme düşüncesi bulunmaktadır. Metod olarak Batı medeniyetini ve çağın modern şartlarını dikkate alarak kaynakları yeniden yorumlayıp topluma uyarlamayı benimsemiştir. Ancak Afganî'nin hedefleri arasında İslâm dünyasında yalnızca fikrî ve ilmi değil siyâsî olarak da bir canlanma meydana getirmek vardı. Ona göre materyalizm ve Batı sömürgeciliğiyle mücadele etmek için halkın idareye katılımını sağlamak, sınırlı bir milliyetçiliği kabul etmek ve

23 Eşref Edib, *Mehmet Akif*, (İstanbul: Asar İlmiye Kütüphanesi Neşriyat, 1938), 663.

24 Suat Mertoğlu, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Sermuharriri Akif" *Ve-fatının 75.Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde haz. Vahdettin Işık, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları No.21, 12-13 Mart 2011), 90.

İslâm çatısı altında birleşmek gerekiyordu. Bu şekilde yani Pan-İslâmizm (İslâm Birliği) ile Müslümanlar Batı karşısında güçlü bir konuma gelecek ve Batıyla hesaplaşacaktı.²⁵

Afganî Müslümanların içinde bulundukları durumdan kurtulmalarının ilk şartını sömürgecilik ve Batının hegemonyasından kurtulma olarak belirlemiş ve bunu gerçekleştirmek için siyasi-aktivist birtakım idealler ortaya koymuştur. Pan-İslâmizm, Müslümanların fikri ve ictimai dirilişlerini sağlama, Müslümanların hem İslâm öğretilerini hem de devrin ilimlerini öğrenmelerini teşvik etme Afganî'nin fikirlerinin öncüllerini teşkil etmektedir. Afganî kendi hayatında sürekli aktivist ruhunu diri tuttuğu gibi Müslümanlara da kaderciliğe boyun eğip kendi köşelerine çekilmemelerini, tembellik-ümitsizlik girdabına kapılmamalarını ve her daim çalışıp Batı karşısında dik durmalarını tavsiye etmiştir. Afganî ayrıca akla ve entelektüel düşünceye çok önem vermiş bir âlimdir.

Abduh'un dini ıslâh düşüncesi ve modernizm anlayışı dini düşüncede içti-hada dayanmak ve taklitçilikten uzaklaşmak, Kur'an ve sünnete uymayan bid'at ve hurafeler ile tasavvufi aşırılıklardan kaçınmak ve asla (selefe) dönmek, gibi temel hareket noktalarında Afganî'ye paralellik göstermekle birlikte toplumun ıslahında siyasi aktivizmden çok eğitime önem vermek, entellektüel düzeyde fikrî bir canlanma meydana getirmek ve İslâm'ı modern dünyaya uyarlayarak Batı ile uyum sağlamak gibi noktalarda ondan ayrılmaktadır.²⁶

Reşid Rıza ise hocası Abduh'un tecdit ve ıslah fikirlerinin yayılmasında öncülük gösteren ana karakter olmuştur. Ancak Abduh'un ılımlı çizgisi Batı'ya karşı daha radikal bir karakter gösteren ve dini görüşleri itibariyle de Hanbeli-Vahhabi çizgiye yaklaşan Reşid Rıza'da kırılmıştır.²⁷

Klasik İslâm modernizminin en önemli temsilcilerinin görüşlerini bu şekilde özetledikten sonra Mehmed Akif'le etkileşimlerine göz atmak gerekir. Mehmed Akif'in düzyazılarında hem Abduh'tan hem Afganî'den bahsetmiş olduğu görülmektedir. Akif, Sırat-ı Müstakim'de Cemaleddin Afganî'yi müdafiyane iki yazı kaleme almıştır. Birinde İstanbul'da uğradığı haksızlığı ele almış ve onun için söylenen peygamberi ve Allah'ı inkâr ederdi iddialarına cevap vermiştir. Bu yazısında Afganî'yi doğunun yetiştirdiği yaratılışların en yükseklerinden biri olarak nitelendirmiştir. Ayrıca yazısında onun en büyük eserinin Muhammed Abduh

25 Mustafa Sönmez, "İslâm Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* sy.18 (2002), 164-165.

26 Mustafa Sönmez, "İslâm Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* sy.18 (2002), 170-171.

27 Mustafa Öztürk, "Oksidentalizm Bağlamında Afganî-Abduh Ekolü" *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* sy. 3, (2006), 51.

olduğunu da belirtmiştir. Bir başka yazısında Abduh'un ölmüş yüreklere cesaret ruhu üfleyen açık anlatımının ve coşkun irfanının kaynağının hep Afganî'nin fikirleri olduğunu belirtmiştir.²⁸

Afganî'yi müdafaa ettiği diğer yazını ise onun Vahhabi olduğunu iddia edenlere karşı kaleme almıştır. Bu yazısında Akif, Afganî'nin Mısır'da İslâm çıkarlarını savunan hamiyetli kalemli yetiştirdiğini ve techid dünyasına binlerce yazan el, binlerce düşünen beyin hediye ettiğini söylemiştir. Yazısında aynı iddianın Abduh için de yapıldığını söylemiş ve onu da bu konudan tebrî etmiştir. Ayrıca Abduh'un zahid bir kimse olmadığını söyleyenlere onun Mösyö Hanutov'a karşı Müslümanları savunduğu için asırlarca nafil ibadetten daha hayırlı bir iş yapmış olduğunu da ifade etmiştir.²⁹ Manastırlı'nın vefatına olan üzüntüsünü anlattığı yazısında da Muhammed Abduh'u Mısır diyarının en meşhur, en bilge âlimi olarak nitelendirmiştir.³⁰

Tüm bunlardan görüldüğü üzere Akif hem Afganî'den hem Abduh'tan yazılarında övgüyle bahsetmiş ve her ikisini de aleyhlerinde çıkarılan söylentilere karşı müdafaa etmiştir. Tefsir yazılarında ise Keşşaf, Celaleyn gibi tefsirlerin yanında görüşlerine en çok müracaat ettiği ismin Abduh olması önemli bir husustur. Hatta çok defa onun tefsirinden doğrudan tercümeler de yapmıştır. Nitekim Mehmed Akif'in Menar'ı hafta hafta takip ettiği ve oradaki yazıları tercüme ettiği de bilinmektedir.³¹ Ayrıca Akif sadece Abduh'tan 23'ü makale olmak üzere yaklaşık 27 adet tercüme yapmıştır.³² Mehmed Akif'in özellikle Abduh'tan yaptığı çevirilere dikkat edilecek olursa başlıkları bile çok önemli mesajlar içermektedir. İslâm'da Fitnenin Men'î, Müslümanların Ataleti ve Esbabı, Kaza ve Kader, Müslümanların Esbabı İnhitat ve Meskeneti, Vahdet-İ İslâmiyye bunlardan bazılarıdır.³³

Mehmed Akif'in Menar Ekolünden etkilenip etkilenmediği meselesine gelecek olursak bu konuda pek çok farklı görüş öne sürülmüştür. Sezai Karakoç, Mehmed Akif'in dini düşüncesini Tanzimat sonrası dönemde meydana gelen üç ana akımdan İslâmcı akıma dâhil etmiştir (diğer ikisi Batıcılık ve Türkçülük'tür). Karakoç; Akif'in mensup olduğu İslâmcı fırkayı, halk ve devlet yapısından çok,

28 Sıratı Müstakim Mecmuası, Haz. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Cilt 4 Sayı 79 – 104 10 Mart 1910 – 01 Eylül 1910), 210.

29 Sıratı Müstakim Mecmuası, Haz. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Cilt 4 Sayı 79 – 104 10 Mart 1910 – 01 Eylül 1910), 2225.

30 Sebülürreşâd Mecmuası, Haz. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Cilt 9 Sayı 209-234 05 Eylül 1912 – 06 Mart 1913), 298.

31 Sebülürreşâd Mecmuası, Haz. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul, Bağcılar Belediyesi Cilt 8 Sayı 183 – 208 08 Mart 1912 – 29 Ağustos 1912), 87.

32 Hasan Kaya, "Mehmet Akif Ersoy'un Dini Ve Siyasi Fikirleri" (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2009), 50.

33 İsmail Hakkı Şengüler, *Mehmed Akif Külliyyatı*, 6 (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1991), 11-389.

kişilerin ahlâkındaki değişiklik, genel hareket tarzlarındaki bozukluk ve İslâm-dan kopmaktan dolayı felaketlerin geldiğini savunup çareyi tekrar İslâma dönmekte bulan grup olarak tanımlamıştır.³⁴

Karakoç Akif'in fikir kaynağının bizzat toplum ve toplumda yaşayan düşünce olduğunu vurgulamış, onun fikirlerinin Muhammed Abduh ve Afganî'den etkilenmediği fikrinde ısrarcı olmuştur. Aralarında zikredilen benzerlikleri ise 20. yüzyıl başındaki İslâm düşüncesinin ortak tarafları ve genel çizgileri olarak açıklamıştır. Karakoç, Akif'in tercümelerinin ise kendi tezini müdafaada kullanılma, yeni nesli yetiştirme vasıtası ve çağdaş İslâm düşüncesiyle Türk - İslâm düşüncesi arasında bir köprü kurma gibi amaçlara hizmet ettiğini; Abduh ve fikirdaşlarının etkisinin Akif'te İslâm fikrini doğurmamış, esasında var olan bir ülküyü geliştirmiş olduğunu söylemiştir. Bu yüzden Karakoç bu isimler arasındaki etkileşimi tabii olarak değil yüzeysel bir paralellikle açıklamış ve Akif'in düşüncesine asıl etki eden tesirlerin sokak, aile, klâsik kültür, toplum, devletin sarsıntılı hali olmak üzere bizzat kendi birikimleri olduğunu söylemiştir.³⁵ İsmail Kara da Mehmed Akif'in İslâmî modernizmle ortak-benzeşen fikirlerinde Afganî-Abduh etkisinin biraz abartıldığını şiirlerinde sadece bir kez düzyazılarında da son derece az kendilerinden bahsedildiğini söylemiş ve Akif'in gözünde bu iki âlimin etki alanlarının Mısır olduğu tespitinde bulunmuştur.³⁶

Asım Öz ise Mehmet Âkif'in dinî ve siyasi düşüncesinde Cemaleddin Afganî ile Muhammed Abduh'un küçümsenemeyecek derecede büyük bir etkisi olduğunu ancak Türkçe literatürde Karakoç'un kaleme aldığı Mehmed Âkif (1968) adlı monografinin etkisiyle Âkif'e odaklanan çoğu çalışmanın bu etkiyi ya ihmal ettiği, küçümsediği ve ya görmezden geldiğini ifade etmiştir.³⁷ Mehmed Akif'in yakın dostu ve yayın arkadaşı Eşref Edip Fergan da onun Abduh'u çok sevdiğini, Abduh'un yazılarının da onun fikrine, zevkine ve ruhuna uygun olduğunu belirtmiştir. Fergan'a göre Akif'in düşünceleri adeta Abduh'un kaleminde can bulmuş, bu yüzden Akif hususiyetle Abduh'un kıymetli ve azametli makalelerini tercüme etmiştir. Ayrıca Akif, Abduh'un bu yazılarının İslâm âleminde büyük dini inkişafı meydana getireceği inancını da taşımaktaydı.³⁸ Fergan, Abduh ve

34 Sezai Karakoç, *Mehmed Akif*, (İstanbul: Diriliş Yay., 1987), 10-12.

35 Karakoç, *Mehmed Akif*, 12-23.

36 İsmail Kara, "Akif'in Aktif Din ve Ahlâk Anlayışı" Vefatının 75.Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde haz. Vahdettin Işık, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları No.21, 12-13 Mart 2011), 124.

37 Asım Öz, "Akif'in Eşikleri Aşan 'Kırılğan' İslâmcılığı" Vefatının 75.Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde haz. Vahdettin Işık, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları No.21, 12-13 Mart 2011), 257.

38 Eşref Edib, *Mehmed Akif*, (İstanbul: Asar İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1938), 250.

Ferid Vecdi'nin görüşlerini tercüme etmek suretiyle yaymaya çalışmasından, zihniyet itibariyle onların tesiri altında kaldığını gösteren hareketlerinden, İslâm doğuşunda yaşanan bazı adalet ve fazilet menkıbelerini birkaç manzumesine konu etmesinden yola çıkarak bu etkinin boyutlarını tarif etmiştir.³⁹

Zikredildiği gibi Akif'in sadece Afganî ve Abduh'tan övgüyle bahsetmesinden değil onları müdafiyane yazılar kaleme alması ve tercümeler yapmasından hareketle de Akif'in onlardan etkilendiğini söylemek mümkündür. Ayrıca düzyazıları ve şiirleri detaylı biçimde incelenecek olursa temalarda da bir ortaklık olduğu göze çarpmaktadır. Temel ideoloji olarak Akif'in yazılarında da İslâm'ın saflaştırılması, öze dönüş vurgusu, İslâm'ı anlamak isteyen Hristiyanlara bugünkü Müslümanlardan ziyade sahabe dönemine bakılması telkinleri, sahabe dönemi-halife döneminin faziletli kıssalarına yazılarında telmihler yapması, toplumun hem dünyevi hem uhrevi konularda cehaletini eleştirip ilerlemenin ancak toplumun eğitimi ile mümkün olacağını savunması, akıl-din çatışması fikrine her daim karşı çıkması, yanlış sabır ve tevekkül anlayışlarını eleştirip çalışmaya, azme Müslüman halkı davet etmesi, hemen hemen her yazısında, vaazlarında halkı İslâm birliğine teşvik etmesi gibi temaların Menar ekolünün ana çizgileri ile paralel olması göze çarpmaktadır. Tüm bunlar bir araya gelince olayın sadece dönemsel paralellik olarak açıklanması bu etkiyi hafife almak sayılır. Nitekim temel paradigmaları oturmuş üç kuşak devam eden bir Menar çizgisi ve bu çizgiyle ortak noktada seyreden bir Anadolu sesi olan Akif söz konusudur. Dolayısıyla bu etkinin yoğun bir biçimde seyrettiği aşikardır.

Mehmed Akif, Abduh ve Afganî'nin görüşleri arasında daha çok Abduh'a yakın bir noktada durmaktadır. Bunu hem kendi yazılarından hem de Safahat'ın Asım kitabında Hocazâde ile Asım arasında geçen diyalogdan çıkarmak mümkündür. Bu diyalogda Afganî İslâm'ı kaldırmak için çabucak bir inkılap istediğini bunun da nazariyyat ile olamayacağına hükmettiğini öğrencisi Abduh'a söyler. Fakat Abduh, böyle bir inkılap yerine medrese kurmak, faziletli mücahidler yetiştirmek ve dünyaya bu mücahidlerin eğitimini yaymak şeklinde bir İslâmî tecdit hareketi sağlama fikrini öne sürer. Afganî ise bunun 20 yıl belki daha fazla süreceğini kendisininse 20 günde ilerleme istediğini söyler. Bu diyalogdan sonra Akif Hocazade aracılığıyla kendi görüşünü ortaya koymuştur:

“Kıssadan hisse çıkarsak mı, ne dersin Asım! /Anlıyorsun ya, zarar yok daha iyi anlaşalım:

39 Eşref Edib, *Mehmed Akif*, 550.

İnkılab istiyorum ben de, fakat, Abdu gibi .../ Yoksa, ellerde kör alet efeler tertibi,

Babialı'leri basmak, adam asmakla değil./ Çek bu işten bütün ihvanını, kendin de çekil.

Gezmeyin ortada, oğlum, sokulun bir sapaya,/ Varsa imkanı, yarın avdet edin Avrupa'ya."⁴⁰

Yani Akif de Abduh gibi hemen inkılap yapılmasına karşıdır ve halkın düşüncesinin değişebilmesi için, siyasal yapının değişmesinin yeterli olmayacağını bilincindedir. Âkif, Afganî'nin siyasi-aktivist ideolojisinden; Muhammed Abduh'un ilmi ve tedrici ideolojisini tercih etmiş bundan dolayı kendisi de Abduh gibi halkın ancak eğitimle aydınlanacağını ve İslâm'ın yeniden dirilişinin de bu şekilde siyasî reformlarla değil hurafelerden arınıp ictihadları devreye sokarak olabileceğini savunmuştur. Özetle Mehmed Akif zorbalıkla, kaba kuvvetle yapılan inkılabın yerine ilim ve eğitimle yapılacak bir tecdidin yanlısıdır.⁴¹

SONUÇ

Kur'an Mehmed Akif'in duygu ve düşünce dünyasının merkezini oluşturmaktadır. Kur'an'ı anlama, anlatma ve hayata geçirme gayreti tüm hayatı boyunca devam etmiştir. Dini düşüncesinin temelinde Kur'an'ı yaşanan çağ ile buluşturma ve İslâm'ın özüne dönme isteği bulunmaktadır.

Mehmed Akif'in dini düşüncesinde İslâm'ı yeniden ihya etmek çok önemli bir yere sahiptir. Bunun mümkün olması için de Müslümanların kavmiyetçiliği bırakıp birlik olmaları ve din ilimleri ile birlikte devrin ilimlerine de hâkim olmaları gerektiği düşüncesindedir. Akif, İslâm'ın akıl-fıtrat dini olduğunu hiçbir zaman bilim ve ilerlemenin karşısında olmadığını söyleyerek Müslümanları çalışmaya, azimli olmaya ve içlerinde bulundukları kötü durumlardan kurtulmaları için Allah'tan ümidi kesmeden gayret etmeye davet etmiştir. Müslümanların kurtulmaları için ictihad fikrinin diriltilmesi ve eğitimin yaygınlaştırılması gerektiğini savunmuştur.

Cehalet, hurafeler, miskinlik, tembellik gibi konulara Akif'in asla tahammülü yoktur ve yazılarında sık sık bu konularda Müslümanları eleştirmiştir. Aynı şekilde yanlış anlaşılan dini kavram ve konuları da gündeme getirip halka doğru-sunu öğretme arzusundadır.

⁴⁰ Ersoy, *Safahat*, 371.

⁴¹ Yasin Beyaz, "Mehmed Akif'in Safahat'ında Dini ve Siyasi Eleştiri", *Yalova Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Altı Aylık Hakemli Dergi*, sy.1 (TEMMUZ-ARALIK 2015), 93.

Tüm bunlardan hareketle Mehmed Akif'in din ve Kur'an yorumunun İslâm modernizmi ile paralellik arzeden bir görüntü ve muhtevaya sahip olduğu anlaşılmıştır. Özellikle Kur'an ve sünnete dönüş, teori ve detaylara boğulan bir din anlayışı yerine fiiliyata, çalışmaya, ilim ve fazilete dayalı bir Müslümanlık fikri, ahlaklı bir yaşam vurgusu, İslâmın bidat, hurafe ve batıl inançlardan arındırılması, din-akıl uzlaştırılması fikri dolayısıyla İslâm ve çağı buluşturmak için içtihat kapısının açılması Menar ekolü ile ortak vurgu ve temalarıdır. Nihayetinde tüm bunların eğitim yoluyla, halkın aydınlatılmasıyla aşama aşama yıllar içinde yapılabileceği düşüncesi de Abduh'un etkisiyle ön plana çıkmıştır. Bazı ilim adamları bu ortak temaları aynı yüzyılda yaşamaları ile açıklamış ve Akif'in Abduh ve Afganî'den etkilenmediğini sadece bazı ortak fikirlere sahip olduklarını belirtmişlerken bazı ilim adamları da Akif'in Menar ekolünden çok yoğun biçimde etkilendiğini hatta bu etkinin hafife alınmasının hata olduğunu ifade etmişlerdir.

Sonuç itibarıyla Akif'in düzyazıları, şiirleri, vaaz ve tercümeleri dikkatli biçimde incelendiğinde Menar ekolü özellikle de Abduh'un fikirleri ile çok fazla ortak noktası olduğu ve Akif'in dini düşüncesinin bu ekolden yoğun biçimde etkilenmiş olduğu görülmüştür. Ancak bu etkileşimin sonraki nesillerde ne gibi bir iz, yankı yarattığı meselesi daha derin çalışmalar gerektiren bir problemdir. Yine Mehmed Akif'in bu dini düşünce ve çizgisinin dönemin Osmanlı ilim geleneği içerisinde nerede yer aldığı ve başka hangi âlimler ile paralellik arz ettiği konusu da araştırılması gereken bir başka husustur.

Bunlardan hareketle Menar ekolünden başka Mehmed Akif'in dini düşüncesinin beslendiği diğer kaynakların tespiti de konunun daha iyi anlaşılması için incelenmelidir. Yine ileri araştırmalar için Mehmed Akif ile aynı dönemde yaşayan ve dini düşüncesi ondan ve Menar ekolünden çok farklı konumda bulunan Said Halim Paşa, Mustafa Sabri Efendi gibi âlimlerin dini tasavvurları ve Mehmed Akif ile etkileşimleri mukayeseli bir biçimde incelenmelidir.

KAYNAKÇA

- Ersoy, Mehmed Akif. *Safahat*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2018.
- Ersoy, Mehmed Akif. *Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*. Haz. A. Vahap Akbaş, İstanbul: Beyan Yay, 2011.
- Sıratı Müstakim Mecmuası. Haz. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Bağcılar Belediyesi.
- Sebilürreşâd Mecmuası. Haz. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Bağcılar Belediyesi.

- Eşref Edib. *Mehmet Akif*. İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyat, 1938.
- Karakoç, Sezai. *Mehmed Akif*. İstanbul: Diriliş Yay., 1987.
- Beyaz, Yasin. “Mehmed Akif’in Safahat’ında Dini ve Siyasi Eleştirisi” *Yalova Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Altı Aylık Hakemli Dergi*, 1 (Temmuz-Aralık 2015).
- Mertoğlu, Suat. “Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Sermuharriri Akif” *Vefatının 75.Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde haz. Vahdettin Işık, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları No.21, 12-13 Mart 2011).
- Sönmez, Mustafa. “İslâm Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2002).
- Öztürk, Mustafa. “Oksidentalizm Bağlamında Afganî-Abduh Ekolü” *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 3 (2006).
- Kaya, Hasan, “Mehmet Akif Ersoy’un Dini Ve Siyasi Fikirleri” (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2009).
- Şengüler, İsmail Hakkı, *Mehmed Akif Külliyyatı*, 6 (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1991).
- Kara, İsmail. “Akif’in Aktif Din ve Ahlâk Anlayışı” *Vefatının 75.Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde haz. Vahdettin Işık, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları No.21, 12-13 Mart 2011).
- Öz, Asım. “Akif’in Eşikleri Aşan ‘Kırılğan’ İslâmcılığı” *Vefatının 75.Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde haz. Vahdettin Işık, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları No.21, 12-13 Mart 2011).